

Een Utrechts beeld van Karel V

JOS DE MEYERE

Dit jaar wordt het feit herdacht dat vijfhonderd jaar geleden, op 24 februari 1500, keizer Karel V te Gent werd geboren. In België, Spanje, Oostenrijk en Duitsland wordt het herdenkingsjaar van deze Bourgondisch-Habsburgse vorst op grootse wijze gevierd. In Nederland is de belangstelling daarentegen zeer matig.

In het aprilnummer van dit tijdschrift ging historicus Llewellyn Bogaers nader in op de haat-liefdeverhouding tussen de stad Utrecht en keizer Karel V. In onderstaande bijdrage gaat kunsthistoricus Jos de Meyere nader in op een beeld van Karel V dat in Utrecht bewaard is gebleven (afb. 1).

afb. 1
Anoniem Utrechts
Beeld van Karel V,
Bentheimer zand-
steen, gepolychro-
meerd, 1556 (?)
(afkomstig van het
pand Oudegracht
120)
Utrecht, Centraal
Museum

Karel V was behalve 'keizer van het Heilig Roomse Rijk' ook 'landsheer van het Neder- en Oversticht' en als zodanig opperste gezaghebber van de stad Utrecht. Dat liet Karel duidelijk merken toen hij de inwoners van Utrecht, geestelijken evenzeer als burgers, in 1528 dwong de macht aan hem over te dragen. Het meest opvallende element van 's keizers macht in de Domstad was de citadel die in 1528-'29 werd

gebouwd en nogal cynisch kasteel Vredenburg werd genoemd.

Bescheidener van omvang, maar daarom niet minder opvallend was het wapen van de keizer dat op tal van plaatsen in de stad aangebracht was en duidelijk maakte wie in Utrecht de macht in handen had. Verder was de beeltenis van de keizer natuurlijk te vinden op schilderijen, tekeningen, miniaturen, kunstnijverheidsproducten – zoals aardewerken kruiken, penningen in edele en onedele metalen, tegels etc., etc. – en beeldhouwwerken. Wat van die productie bewaard is gebleven in Utrecht, is uitermate gering en staat in elk geval niet in verhouding tot wat er oorspronkelijk aanwezig was. Bovendien zijn die bewaard gebleven objecten niet alleen kwantitatief gezien minimaal maar ook kwalitatief bieden ze geen maatstaf voor objectieve beoordeling.

De reden voor het beperkt aantal bewaard gebleven beeltenissen van keizer Karel V in Utrecht (en overigens ook in de rest van de Noordelijke Nederlanden), is niet erg ver te zoeken. Weliswaar beleefde men in de Domstad onder het bewind van Karel V een periode van relatieve welvaart en vrede, maar van absolute rust was uiteindelijk toch geen sprake. De geloofsopvattingen van de keizer die leidden tot vervolging van per-

sonen die er een andere geloofsvisie op nahielden, wordt hem tot op de dag van vandaag in de Noordelijke Nederlanden hoogst kwalijk genomen. Keizer Karel V is voor Noord-Nederlanders in de historie primair als dwingeland en kettervervolger bijgeschreven en niet als politiek en bestuurlijk hervormer. In dat licht gezien is het zeer bijzonder dat het beeld van Karel V, dat in dit artikel centraal staat, de eeuwen getrotseerd heeft, zeker wanneer men bedenkt dat die sculptuur een markante plaats innam aan de gevel van een pand aan de Utrechtse Oudegracht (afb. 2).

Huis de Keyser

Het beeld van keizer Karel V gaf zijn naam aan het huis waar die beeltenis onderdeel uitmaakte van de geveldecoratie. 'De naam van het huis de Keyser', aldus Muller, 'komt voor in een transport van 12 Mei 1696. Nog in 1780 behoorden, blijkens een transport van 21 Juni 1780, de beide huisjes aan denzelfden eigenaar'.¹ In diezelfde periode van dat transport vermeldt de Amsterdammer Andries Schoemaker (1660 – 1735) in zijn 'Beschryving der stad Uytregt' over het huis: 'gemenelyk genaamt keyser karls huys'.² Het pand waarvan de gevel in 1867 gesloopt werd, lag aan de Oudegracht, destijds Wijk G nr. 38, later nr. 49 en nu nr. 120; het vormde oorspronkelijk één geheel met het pand nr. 118.

Nadere beschouwing van afbeeldingen die door L.P. Serrurier omstreeks 1730 (afb. 3), door J.A. van Straaten omstreeks 1900 (afb. 4) en door G. de Hoog omstreeks 1910 (afb. 5) werden gemaakt van het Huis De Keyser, leert dat ook op de beide geveltoppen van het pand beeltenissen stonden. Schoemaker geeft de oplossing: behalve het

afb. 2
Huizen aan de
Oudegracht, met
het Huis De
Keyser, foto, circa
1860
Het Utrechts
Archief

beeld van Karel V stonden daar ook het beeld van 'Philip de eerste vader van den keyser' en dat van 'Philip de tweede zoon van de keyser'. Verder vermeldt Schoemaker dat het huis gebouwd werd in 1556, 't zelfde jaar als den keyser de nederlanden aan zijn zoon Philip overdroeg'.³

Reconstructie

De reconstructietekening die door De Hoog werd gemaakt van het Huis De Keyser werd in opdracht van de toenmalige Utrechtse archivaris Muller uitgevoerd aan de hand van gegevens die hij had verzameld.⁴ Muller baseerde zich voornamelijk op de aquarel die Serurier had vervaardigd (afb. 3)⁵, op een potloodtekening van A. Oltmans, vermoedelijk uit 1836 (afb. 6), op een foto van omstreeks 1860 (afb. 2) en tenslotte op de fragmenten die na het slopen van de gevel in 1867 bewaard waren gebleven.⁶

Beeld

Het gepolychromeerde beeld van Karel V (afb. 1) stond op een sokkel in een nis die zich boven de ingangspartij van het Huis De Keyser bevond, tussen twee ramen op de eerste verdieping (afb. 2-5). Aan weerszijden van de nis stonden gecanneleerde zuiltjes die geflankeerd zijn door reliëfs (afb. 6). Deze reliëfs bestaan uit rankmotieven en cartouche-elementen met bovenaan leeuwenkoppen en onderaan poten. Halverwege de rankmotieven staat een vogel, in loop-

pas en in de richting van de keizer kijkend. De kapitelen van de zuiltjes waren nog aanwezig toen de resten van de gevel van het Huis De Keyser in het museum terecht kwamen (afb. 6), maar zijn later verdwenen. Op het onderste gedeelte van de zuilschachten staat links het opschrift 'PLVS' en rechts 'OVLTRE'. Die inscripties worden vastgehouden door ruggelings naar elkaar staande satyrs. Tussen hen in is een zuiltje weergegeven met de konings- en keizerskroon. De zuilen die de nis flankeren rusten op consoles, waartussen de volgende tekst staat:

'CAROLVS.Q
VINTVS.RO
MANOR.IMP
ERATOR.Z.'

Die inscriptie is als volgt te lezen: 'Carolus quintus Romanorum Imperator etc.' (Karel V, Romeins Keizer etc.). De koepel van de nis en de zwikken hebben beslagdecoratie. De kroonlijst daarboven is versierd met draperieën en vruchten waartussen maskers zijn weergegeven. De nis is bekroond met een bolwerkcartouche waar in het midden een man aan benen, handen en hoofd gekluisterd zit. In zijn handen houdt de man een drapering die rechts en links door satyrs wordt omklemd. Het bovenste gedeelte van de nisbekroning gaat over in het fries dat tussen de eerste en tweede verdieping was aange-

bracht. Het centrale gedeelte van dat fries bestaat uit twee zittende naakte vrouwen die een drapering vasthouden die overgaat in de bekroning van de nis. De rest van de decoratie blijft hier verder buiten beschouwing omdat ze niet essentieel is voor het verder onderzoek van het beeld van Karel V.

De zuilen met het opschrift 'Plus Oultre' zijn van bijzondere betekenis in de keizerlijke iconografie. Ze gaan terug op de zuilen die volgens de legende door Hercules waren geplaatst op de rotspunten aan weerszijden van de Straat van Gibraltar en de grens van de Oude Wereld markeerden. Met zijn trotse lijfspreuk 'Plus Ultra' of 'Plus Oultre' (steeds verder) gaf keizer Karel in niet mis te verstane termen aan dat zijn rijk zich uitstreckte tot buiten de grenzen die door de zogeheten Herculeszuilen waren aangegeven. Het heroïsche devies ontstond rond 1516 in de Nederlanden, nog vóór Karel V naar Spanje afreisde; voordien gebruikte de keizer een leeuw als embleem.⁷

Hercules is de Romeinse naam voor de van oorsprong Griekse mythologische figuur Heracles. De populaire held van de Oudheid werd in de Middeleeuwen voorbeeld van deugdzaamheid en werd zelfs vergeleken met de bijbelse figuur Samson. In de zestiende eeuw genoot Hercules een mascotteachtige verering door vorsten als de Franse Bourbons, de Florentijnse Medici en niet in het minst door Karel V. De keizer zag in Hercules vooral het ideale heerserstype. De monumentale Herculeszuilen spraken dan ook zeer tot de verbeelding van Karel V en zouden een kapitale rol gaan spelen bij het uitbeeldingsprogramma van de keizer.⁸ Het zal duidelijk zijn dat de 'Plus Oultre'-zuiltjes een onverbreekelijke eenheid vormen met de beeltenis van Karel V. Het is trouwens best mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat op de (verloren gegane) kapitelen van de zuilen respectievelijk een koningskroon en een keizerskroon waren weergegeven, zoals dat op tal van zestiende-eeuwse afbeeldingen

met de Herculeszuilen te zien is (afb. 7). Laten we nu nader ingaan op de diepere betekenis van het beeld zelf (afb. 1).

Karel V is staand en in vol ornaat weergegeven: met hermelijnen mantel, kroon op het hoofd, opgeheven zwaard in zijn rechter hand en globus, die gewoonlijk (rijks)-appel wordt genoemd, in zijn linker hand. Het betreft de monarchale insignes die tegenwoordig worden bewaard in de Schatzkammer van het Kunsthistorisches Museum te Wenen. Als belangrijkste insigna golden kroon, zwaard, scepter en rijksappel. Het zijn objecten waarvan het gebruik was voorbehouden aan keizers en koningen en, althans deze vier insigna, teruggaand tot de Klassieke Oudheid. In kapittel XXVI van zijn Pantheon behandelt Gottfried van Viterbo de vraag die hem was voorgelegd door keizer Karel de Grote (742 – 814): 'Quae sint insignia imperialia, et quid significet uumquodque?': welke zijn de keizerlijke insignes en wat betekenen ze? Viterbo, hofkapelaan van Karel de Grote en geschiedschrijver, vermeldt behalve kroon, zwaard, scepter en rijksappel ook kruis en lans; de mantel wordt daarbij niet vermeld.

Kruis en lans speelden als 'insignia imperialia', keizerlijke tekenen, ten tijde van Karel V geenszins meer de rol die ze enkele eeuwen eerder onder Karel de Grote hadden. In het kruis zat hout dat afkomstig heette te zijn van het kruis waaraan Christus was gestorven en de lans bevatte een spijker die doorging als een van de spijkers waarmee Christus gekruisigd was. Hierdoor waren de 'insignia imperialia' tevens reliekhouders.⁹

De kroon is het meest monarchale symbool; ze is het zinnebeeld van overwinning.¹⁰ Toen Karel V in 1520 te Aken tot keizer werd gekroond droeg hij de kroon die afkomstig was van Karel de Grote. Deze laatste gold als een soort historische oerpatroon voor de West-Europese keizers die na hem zouden komen. In dat licht gezien is het geenszins bevreemdend dat

het Utrechtse beeld van Karel V zeer verwant is aan beeltenissen van Karel de Grote (afb. 9).

Het zwaard is eveneens symbool van overwinning, maar ook van gerechtigheid en van deugd in het algemeen.¹¹

De rijksappel - een wereldbol bekroond met een kruis - is het symbool van heerschappij, erfelijke macht, en staat voor 'Heilig Rijk', want veroverd op de heidense Romeinse keizers. Het kruis werd gezien als teken van universaliteit van de christelijke religie.¹²

Volgens de legende zou koning Alexander de Grote (356 – 323 v.C.) een rijksappel vervaardigd hebben uit goud dat afkomstig was van de landen die hij aan zijn heerschappij had onderworpen. De globe evenals de kroon, het zwaard en de scepter werden, zoals reeds werd vermeld, al gebruikt door de Romeinse keizers. Het leggen van de relatie met de keizers uit de Klassieke Oudheid werd vooral door keizer Maximiliaan I (1459 – 1519) gestimuleerd en onder diens kleinzoon Karel V verder doorgevoerd. Dat past perfect in het kader van de Renaissance, de 'wedergeboorte' van de Oudheid.

Op Karels borst is de adelaar weergegeven, de vogel die in de heraldiek wel het meest voorkomt. De adelaar is teken van oppergezag, 'imperium', en wordt als zodanig óók al bij de Romeinen gebruikt. De eenkoppige adelaar geldt als koninklijk teken, de tweekoppige, zoals te zien is op het beeld van Karel V, als keizerlijk. De dubbelkoppige adelaar duikt vanaf omstreeks 1335 op als symbool van het Heilig Roomse Duitse keizerrijk.

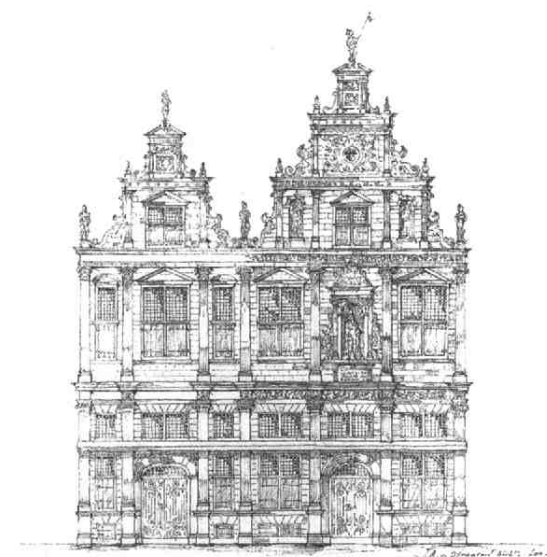
Om zijn hals draagt keizer Karel V de keten van de Orde van het Gulden Vlies. Dit insigne bestaat uit een kleine gouden ramsvacht met kop en poten die aan een gouden ketting hangt met op de schakels het Bourgondisch vuurslagmotief afgebeeld. De Orde van het Gulden Vlies is een der oudste en aanzienlijkste wereldlijke ridderorden. Ze werd door Philips de Goede van Bourgondië op 10 januari 1430 inge-

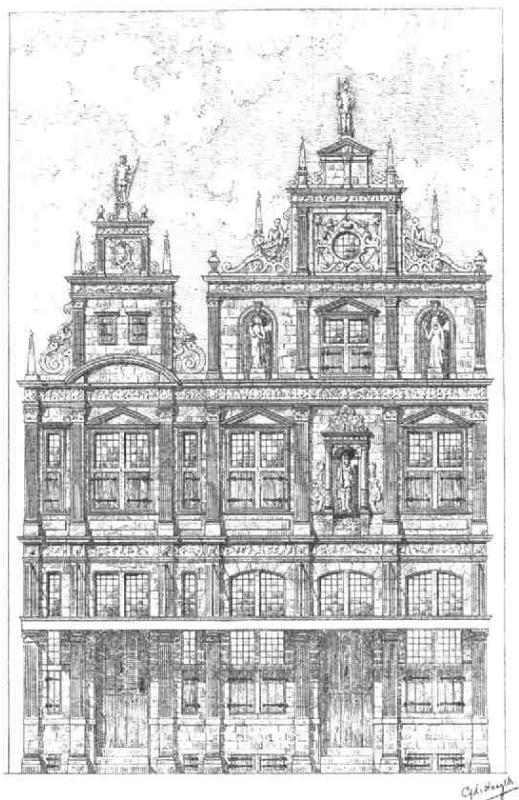
steld ter gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal. De oprichting heette speciaal bedoeld te zijn ter ering van de ridderstand en ter verdediging van het christelijk geloof, maar had ook zeer duidelijk een politiek doel. Via de Orde van het Gulden Vlies bracht Philips de Goede immers een aantal hoge edelen uit zijn territorium en een aantal vorsten van buiten dat gebied nauw met elkaar in relatie en onderwierp ze tevens aan zijn gezag als 'hoofd en soeverein' van de Orde. Keizer Karel breidde het aantal ridders dat volgens artikel 1 van de statuten van de Orde voorheen beperkt bleef tot eenendertig, uit tot eenenvijftig. Vermeldenswaardig is het eenentwintigste kapittel van de Orde van het Gulden Vlies dat onder Karel V plaatsvond te Utrecht in 1546. Alle tekenen waarmee Karel V op het beeld te Utrecht bekleed is, hebben betrekking op wat in de

afb. 3
L.P. Serrurier
Het Huis De
Keyser, aquarel,
circa 1730
Het Utrechts
Archief

afb. 4
J.A. van Straaten
Het Huis De
Keyser, pentekening,
circa 1900
Het Utrechts
Archief

Reprostruerende 'Gangarel' Huis - Karel V. te Utrecht. (Gedrukt door de...)

afb. 5
G.de Hoog
Het Huis De
Keyser, penteken-
ning, circa 1910
Het Utrechts
Archief

contemporaine terminologie 'Monarchia universalis' (totale alleenheerschappij) werd genoemd en beschouwd werd als de grondgedachte voor macht, gebaseerd op erfopvolging. Duidelijk komt die opvatting tot uiting in de beginfrase van een lange toespraak die grootkanselier Mercurino Gattinara met een na Karels verkiezing tot keizer hield: 'Sire, God de Schepper is zo genadig u boven alle christelijke koningen en vorsten te verheffen, want hij heeft u tot grootste keizer en koning gemaakt, sinds de verdeling van het rijk van Karel de Grote, uw voorganger en hij wees u de weg naar de rechtmatige wereldheerschappij om de hele wereld onder één hoeder te verenigen'.¹³

Opdrachtgever

Volgens overlevering werd het Huis De Keyser in de zestiende eeuw bewoond door de stadsarchitect Willem van Noort. In zijn biografie van Willem van Noort vermeldt Kramm: 'Zijn woonhuis was vermoedelijk, dat, wat nog heden gedeeltelijk te zien is, over de Jansbrug, aan de zijde van het huis Drakenburg, alwaar een klein beeld, ten voeten uit, van Keizer

Karel V, in den gevel, met een Latijnsch onderschrift, staat geplaatst; het daaraangrenzende huis, naar de zijde van Drakenburg, was vóór eenige jaren, nog in denzelfden renaissance-stijl, met een van boven vooruitstekend gedeelte voorzien, en heeft aan elkaër behoord, of wel tot vergrooting van het eerste gediend'.¹⁴ Muller is iets genuanceerder: 'De tweeling-huisjes met het beeld van keizer Karel V - volgens eene onzekere overlevering de woning van den stadsarchitect Willem van Noort, die in 1547 den (...) gevel van het stadhuis had ontworpen en uitgevoerd (...)'.¹⁵

Recent is naar voren gebracht dat het Huis De Keyser niet in bezit was van Van Noort: 'Het huis behoorde tot 1551 toe aan Jan Gerrits, mandenmaker. Het was in 1556 in handen van Frans van Nyenrode († 1560), oud-schepen van de stad Utrecht en raadsheer van het Hof van Utrecht, en van zijn echtgenote Mechteld Lauwerman'.¹⁶ Bogaers, die deze gegevens achterhaalde, biedt in haar reeds genoemde artikel in dit tijdschrift extra informatie over Frans van Nyenrode: 'Deze Geldersgezinde edelman verkreeg in 1527 kosteloos het burgerschap, alsof hij een geboren burger was. In 1528 bevestigde Karel V dit burgerschap en benoemde Frans van Nyenrode vervolgens tot schepen. In 1530 bracht deze nieuwkomer het tot raadsheer van het Hof van Utrecht. Deze functie bekleedde hij tot zijn dood. In 1556 sierde een beeld van Karel V zijn huis aan de Oudegracht (nu nr. 120). de voormalige tegenstander had zich ontpopt tot een loyaal aanhanger'.¹⁷

Met een hoge graad van zekerheid mag worden aangenomen dat Frans van Nyenrode de opdrachtgever was voor het vervaardigen van een beeld van Karel V als onderdeel van de geveldecoratie van zijn pand aan de Oudegracht. Die opvatting wordt verstrekt door de reeds aangehaalde vermelding bij Schoemaker in diens 'Beschrijving der stad Uytregt' dat het huis in 1556 gebouwd werd.¹⁸

Datering

Bij de diverse auteurs die over het Huis De Keyser of het gevelbeeld van dat pand hebben geschreven, lopen de dateringen uiteen van 1540 tot 1560. Nogal resoluut vermeldt De Bruin: 'Het zandstenen beeld uit 1540'.¹⁹ Muller schrijft: 'De tijd van den bouw der huisjes wordt eenigszins aangegeven door het (zéér goed gelijkende) beeld van keizer Karel V in den gevel: zij moeten dateren van omstreeks 1550'.²⁰ Klinckaert dateert het beeld ruim: 1550-'60'.²¹ Bogaers vermeldt, zoals hierboven geciteerd, expliciet 1556. Kuyper plaatst het na 1549.²² Op kunsthistorische gronden, met name stilistische elementen is een datering tussen 1540 en 1560 verdedigbaar, alhoewel 1540 wel aan de zeer vroege kant is. In de jaren veertig van de zestiende eeuw zijn wel degelijk al Renaissancemotieven terug te vinden in beeldende- en toegepaste kunst in de Noordelijke Nederlanden, maar de echte doorbraak komt toch vooral na de zogeheten Blijde Inkomst in 1549. Ook al in 1540 vond een dergelijke Inkomst plaats, maar die had weinig artistieke impact. Keizer Karels visite van 24 december 1545 tot 4 februari 1546 ter gelegenheid van de bijeenkomst van het kapittel van de Orde van het Gulden Vlies brengt ons daarentegen een stap verder. In 1546 werd op eerder gedane instigatie van de keizer begonnen met de vernieuwing van de gevel van het Utrechtse stadhuis; de werkzaamheden waren in 1547 gereed, niet vóór de vergadering van de Orde van het Gulden Vlies in de Domstad, maar in elk geval wel ruim vóór de Blijde Inkomst van Karel en diens zoon en enige erfgenaam Philips II, in 1549. Utrecht was een van de steden in de Noordelijke Nederlanden waar die Blijde Inkomst groots werd aangepakt. Dankzij de Spanjaard Juan Christobal Calvete de Estrella, die in het gevolg van keizer en kroonprins meereisde en zijn ervaringen en bevindingen vastlegde, zijn we redelijk goed ingelicht over de vorstelijke tournee van 1549.²³

De organisatie van de Blijde Inkomst van 1549 was in handen van de schilder Jan van Scorel, die ook het concept leverde voor de onderwerpen die werden uitgebeeld op de route waar Karel en Philips langs kwamen. Daar trof men erepoorten en triomfbogen aan, die voorzien waren van beelden en beschilderingen, heraldische wapens en inscripties. Ook was er bladgroen te vinden, onder meer bij bestaande bouwwerken, waar tevens vlaggen en wimpels waren aangebracht. Jan van Scorel, die ook al, weliswaar op zeer bescheiden wijze, betrokken was bij de Blijde Inkomst van 1540, werd voor de uitwerking van het decoratieve program bijgestaan door de beeldhouwer Colijn de Nole en de stadsarchitect Willem van Noort; voor de financiën en het algemeen toezicht op de gang van zaken was Frans Bogaert, raad van de vroedschap, verantwoordelijk.²⁴

De Blijde Inkomsten in de Noordelijke Nederlanden werden voorafgegaan door Inkomsten in de Zuidelijke Nederlanden. Daar waren ze met name te Gent en vooral te Antwerpen zeer groots opgezet. Jan van Scorel, die goede contacten had in de Scheldestad, zal zich daar zeer zeker op de hoogte hebben gesteld van de plannen voor de Blijde Inkomst. Het decoratieve programma dat daar toen werd ontwikkeld had in elk geval een niet te onderschatten invloed op de ontwikkeling van de Renaissance, zoals Kuyper op overtuigende wijze heeft aangetoond in zijn studie *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands*. De gevel van het Huis De Keyser, inclusief het beeld van Karel V, past perfect in deze sfeer en moet, zoals Kuyper terecht stelt, na 1549 ontstaan zijn.²⁵ Een datering 1556 is zeer acceptabel.

Maker

Drie namen zijn als makers in verband gebracht met het beeld van Karel V: Willem van Noort, Rijck Hendricksz. van Beest en Colijn de Nole.

Willem van Noort²⁶

Uitgaande van de gedachte dat Willem van Noort het pand bewoonde waar het beeld van Karel V de gevel sierde, lag het voor de hand om hem in aanmerking te nemen als maker van de beeltenis. Er is echter, zoals reeds werd opgemerkt, geen enkel bewijs aan te voeren dat Van Noort het Huis De Keyser bewoond heeft. Bovendien is het maar de vraag of Willem van Noort beeldhouwer was.

Waar en wanneer Willem van Noort geboren is, is onbekend; in 1556 is hij te Utrecht overleden. De oudste vermelding betreffende Willem van Noort dateert uit 1524 en heeft betrekking op het maken van tien kruisbloemen voor de balustrade van de Utrechtse Domtoren. In 1535 krijgt hij opdracht voor het bouwen van een nieuwe stadspoort bij de Tolsteeg. In 1540 werd Willem van Noort officieel aangesteld als 'metselriemeester' van de stad Utrecht. Van 1553 tot zijn dood in 1556 deed hij dienst als stadsarchitect.

Blijkens rekeningen over 1538-'39 en 1541-'42 verricht Van Noort werkzaamheden voor de Mariakerk; in 1539 voor de Janskerk en de Buurkerk. Verder was hij betrokken bij ontwerpen en/of de bouw van de commanderie van de Johannieten te Montfoort in 1544, verdedigingswerken te Delft in 1556 en, samen met Marcelis Keldermans, het kasteel te Hagestein bij Vianen in 1546. De naam van Willem van Noort is ten nauwste verbonden met de verbouwing, in 1546, van de Utrechtse huizen Groot- en Klein Lichtenberch en Hasenberch tot stadhuis in Renaissancestijl. Van Noort had de leiding over het project en leverde, zoals toen te doen gebruikelijk was, de benodigde materialen.²⁷ Over de vraag naar Van Noorts aandeel in het ontwerp van de geveldecoratie van het nieuwe Utrechtse stadhuis bestaat echter geen consensus; zelfs wordt zijn aandeel daarin in twijfel getrokken.

In 1549 werkte Willem van Noort, zoals reeds ter sprake kwam, samen

met de schilder Jan van Scorel en de beeldhouwer Colijn de Nole, aan de decoraties in het kader van de Blijde Inkomst van Karel V en diens zoon Philips II te Utrecht. In datzelfde jaar werd Van Noort lid van de Utrechtse Raad en ook in datzelfde jaar klopten Van Noort en Van Scorel aan bij die Raad met het verzoek om financiële steun voor hun plannen betreffende het baggeren en uitdiepen van Rijn, Vecht en andere rivieren. De uitvoering van de plannen mislukte en beide heren raakten daarover in conflict!²⁸

In de rekeningen van de Utrechtse stadskameraar over 1556 – het overlijdensjaar van Willem van Noort – wordt 'mr. Willem van Noert, in syn leven der stads architect ende metselrie-mr.' genoemd.²⁹ Daar noch, voor zover mij bekend, in andere contemporaine documenten, wordt melding gemaakt van Willem van Noort als beeldhouwer. We leren Van Noort kennen als architect, opzichter en landmeter³⁰ en in 1540 wordt hij, zoals al vermeld, als stadsmetselriemeester aangesteld wegens zijn diensten 'te weten in 't ordineren deser stads nye poorten ende muren, oick bruggen ende anders, omme te allen tyde dieselve te visiteren, ende die gebroken daarvan'.³¹ Als 'metselriemeester' en als 'steenhouwer' was het, volgens de strenge regels die toen binnen de Utrechtse gilden

afb. 6

Opname van het beeld van Karel V waarbij de (thans verdwenen) kapitelen op de zuilen nog aanwezig zijn

golden, Van Noort wel toegestaan decoratief beeldhouwwerk te leveren, 'grof werk' zoals kruisbloemen voor de Domtoren, maar het vervaardigen van beelden, 'fijn werk', moest hij overlaten aan 'beeltsnyders ofte beeldmakers' zoals Rijck Hendricksz. van Beest of Colijn de Nole.

afb. 7
'Newe zeytung...',
houtsnede, 1535
Bekroond keizer-
lijk wapen; keten
van de Orde van
het Gulden Vlies;
Herculeszuilen
met keizers- en
koningskroon;
devies 'Plus Ultra'
Wenen,
Österreichische
Nationalbibliothek

Interessant in deze context is een proces dat in 1543 gevoerd werd tussen Willem van Noort en de Utrechtse beeldhouwer Jacob van den Borch.³² Van Noort weigerde namelijk een bedrag van f 140,-, dat hij ontvangen had voor het maken van een ontwerp, te delen met Van den Borch, die het werk zou uitvoeren. Met deze informatie komen we tot de kern van de zaak: Van Noort was geen beeldhouwer alhoewel hij zich wel bepaalde rechten probeerde toe te eigenen, maar was wel actief als ontwerper en als maker van 'grof werk'.³³ In dit licht gezien zal een aantal toeschrijvingen aan Willem van Noort moeten worden herzien. Overigens is het werk dat op zijn naam staat zodanig uiteenlopend in kwaliteit, dat het onmogelijk van één en dezelfde persoon kan zijn. Kuyper beschouwt Willem van Noort trouwens wel als 'ontwerper' van de gevel van het Huis De Keyser.³⁴

Rijck Hendricksz. van Beest

Swillens beschouwde het beeld van keizer Karel V als werk van de Utrechtse beeldhouwer Rijck Hendricksz. van Beest.³⁵

Over deze kunstenaar is weinig bekend. Zo is bijvoorbeeld onbekend waar en wanneer hij is geboren en overleden. Over zijn activiteiten als beeldhouwer zijn we summier ingelicht. Voor het eerst wordt hij vermeld in de rekeningen van de Utrechtse Dom in 1544; dan wordt hem gevraagd om acht beelden te maken voor het oostelijk portaal.³⁶

Blijkens de rekeningen van de Utrechtse Buurkerk over 1544-'45 wordt betaald aan 'Ryck Hendricksz. die beeltsnyder van de foey onder die orgelen te snyden'.³⁷ Vervolgens duikt hij eerst in 1561-'62 weer op; dan wordt 'Richard Henrix' vermeld in de rekeningen van de Utrechtse Salvatorkerk.³⁸ In 1563 wordt 'Richardo Henrici, sculptori' betaald voor werkzaamheden in de Mariakerk te Utrecht.³⁹ Kort daarvoor wordt 'Rychardi, sculptoris' betaald; ongetwijfeld gaat het om dezelfde beeldhouwer.⁴⁰ Die betaling betreft het vernieuwen van een houten beeld van keizer Hendrik IV dat op het koordak van de Mariakerk stond. Dat beeld, dat op 24 juli 1563 voltooid was en op 30 juli op het dak werd geplaatst, is niet bewaard gebleven, maar kennen we dankzij tekeningen van onder meer Pieter Saenredam. Een ander beeld met de voorstelling van keizer Hendrik IV, dat in 1569 werd vervaardigd door Rijck Hendricksz. van Beest, is wel bewaard gebleven en bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam.⁴¹

In de rekeningen van de 'kerkmeesters van S. Barbaren kerke binnen Culenborch' over 1566-'67 staat: 'Item, Antho. Wellants heeft gecofft Utrecht een cruys, ghesneden van een, ghenamt Ryck Henricksz.'. ⁴²

In een rekening van 30 augustus 1569 is weer sprake van drie beelden die Rijck Hendricksz. van Beest vervaardigde voor de Utrechtse Mariakerk.⁴³ In datzelfde jaar wordt 'Ryck Hendrickss. van Beest' vermeld op de ledenlijst van het Utrechtse zadelaarsgilde, waaronder de beeldhouwers ressorteerden.⁴⁴ Dat is tegelijk de

laatste vermelding betreffende deze beeldhouwer.

Swillens' toeschrijving van het beeld van Karel V aan Rijck Hendricksz. van Beest is gebaseerd op vergelijking met het beeld van Hendrik IV dat zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt. 'De stijl, de uitvoering en de compositie van beide beelden', aldus Swillens, 'verraden dezelfde maker. De enigszins vluchtige, decoratieve behandeling, die beiden gemeen hebben, mag worden verklaard uit de hoge standplaats, die zij eenmaal hebben ingenomen'.⁴⁵ Bij nadere bestudering van beide beelden kan men niet anders dan tot de conclusie komen dat Swillens het niet bij het rechte eind heeft. Belangrijk obstakel om tot een gerechtvaardigd oordeel te komen is de conserveringsstaat waarin het beeld van Karel V verkeert. De basis om die beeltenis toe te schrijven aan Rijck Hendricksz. van Beest is te smal.

Colijn de Nole ⁴⁶

In 1530 wordt 'Colyn Willems van Camerick, steenhouwer' als 'vrye burger' ingeschreven in het Utrechtse Buurspraakboek. Wanneer de uit het Noord-Franse Cambrai – Kamerijk – afkomstige Colijn de Nole, zoals hij gewoonlijk wordt genoemd, geboren werd, is onbekend. Hij was de zoon van de Kamerijkse beeldhouwer Guillaume – Willem – de Nole. Ook Colijns zoon Jacob en kleinzoon Willem waren beeldhouwer. Colijn de Nole is vóór 9 november 1558 overleden; op die datum wordt namelijk melding gemaakt van de Nole's weduwe.

Uit het Utrechts Raads dagelijks boek blijkt dat er in 1532 sprake is van een conflict tussen het steenbikkersgilde en De Nole, die in datzelfde jaar lid was geworden van het zadelaarsgilde. De steenbikkers maakten moeilijkheden 'om deswillen zy hem bevonden souden hebben beelden in steen te maken' en om die reden vonden ze dat De Nole lid diende te zijn van hun gilde. De vraag of beeldhouwers thuis hoorden in het steenbikkers- of in

Colijn de Nole's belangrijkste bewaard gebleven werken zijn de

Op 18 juni 1867 stuurde 'De Commies-Archivaris' J.W.L. Raven, die ook als museumbeheerder actief was, aan het college van Burgemeester en Wethouders van Utrecht een brief waaruit geheel duidelijk wordt hoe het beeld van Karel V en de overige gevelfragmenten van het Huis De Keyser terecht kwamen in het Historisch

A black and white photograph of a classical architectural detail, likely a pediment or frieze. It features a central niche with a statue of a seated figure, flanked by columns and topped by a pediment. The entire structure is framed by a decorative border.

S.
 hancrode
 heiler.
 ende
 xbmj.

So grete
 coninc;
 barroge
 ingri.

ma.

: wif

Hildegardis coninc
 edime: nū heiler
 Erardus dochter

afb. 9
Anoniem
Keizer Karel de
Grote, houtsne-
de in 'Die Alder
excellenste cronyke
van Brabant',
Antwerpen 1497

afb. 10
Cornelis Sas
Beeld van een
keizer, Bentheimer
zandsteen, 1554
(afkomstig van het
Nijmeegs Stad-
huis)
Nijmegen,
Museum Het
Valkhof

een aanvang ging maken, kon ik de vernietiging dier antiquiteit niet anders voorkomen dan door met den aannemer der verbouwing en eigenaar van den gevel (den heer van der Lip) een dadelijke overeenkomst te treffen, waarbij ik hem de toezegging deed dat hij voor den afstand van dien gevel aan de stad en voor het meerdere arbeidsloon voor het voorzigtig afbreken van denzelfden altijd op eene som van $\pm f$ 25,00 zou kunnen rekenen, waarmede door hem genoeg werd genomen, en de fragmenten van dien gevel door hem aan Stads Timmerhuis werden gedeponeerd. Wat het beeld betreft was de eigenaar tot den afstand daarvan voor eene som van f 40,00 bereid. Aangezien echter die som mij veel te hoog voorkwam en bovendien vernietiging van dat voorwerp geen gevaar liep, trad ik over den aankoop daarvan in geen onderhandeling. Door bemiddeling van den

heer Gem. Architect is het mij echter gelukt én den gevel én het beeld voor eene gezamenlijke som van f 30,00 van den aannemer (v. der Lip) over te nemen, die zich met den eigenaar van het beeld verstaan heeft over het aandeel voor dien laatsten in die som v. f 30,00 voor het beeld te ontvangen.

Ik neem mitsdien de vrijheid U.E.A. beleefdelijk te verzoeken dien door mij gedanen aankoop wel te willen goedkeuren en te magtigen de daartoe benodigde gelden te voldoen uit den post voorkomende op volgn. 110 der Gem. Begrooting.⁵⁹

Tot besluit

De geveldecoratie die in de zestienste eeuw het Huis De Keyser aan de Utrechtse Oudegracht sierde, is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Van de beelden die oorspronkelijk deel uitmaakten van die decoratie, is alleen het beeld van keizer Karel V over, bovendien in nogal gehavende staat.⁶⁰ De loop der Noord-Nederlandse historie was alles behalve bevorderlijk voor het conserveren van beeltenissen van keizer Karel, zodat het als bijzonder mag worden beschouwd dat het beeld de eeuwen getrotseerd heeft. Andries Schoemaker vermeldt in zijn beschrijving van de stad Utrecht omstreeks 1700 dat het Huis De Keyser dateert uit 1556; vrijwel zeker bedoelt hij daarmee de verbouwing van de gevel. In dat jaar was het pand in bezit van Frans van Nyenrode, raadsheer van het Hof van Utrecht, eerder schepen van de stad Utrecht en, nadat hij eerst een tegenstander van de keizer was, uiteindelijk fervent aanhanger van Karel V. Wanneer op 15 mei 1556 door Willemtgen, weduwe van mandenmaker Jan Gerrits, het pand verkocht wordt aan Mechtelt, echtgenote van Frans van Nyenrode, is in de akte geen sprake van iets dat wijst op verbouwingen. Wanneer door Mechtelt, weduwe van Frans van Nyenrode, op 28 september 1562 het huis getransporteerd wordt aan haar broer Steven Lauwerman, wordt in de beschrijving van het pand

vermeld: 'zoe als die nu ter tijt betimmert staet mit alle verbeteringe vandien'.⁶¹

Ongetwijfeld was Frans van Nyenrode opdrachtgever voor het vervaardigen van een nieuwe gevel, inclusief het beeld van Karel V. Wie de maker was van die beeltenis, is een gecompliceerder kwestie. Mede door de slechte staat van conservering is het moeilijk, zoniet zelfs onmogelijk de maker van het beeld te achterhalen. Voor zover er sprake kan zijn van vergelijkend onderzoek moet worden vastgesteld dat het bewaard gebleven oeuvre van Rijk Hendricksz. van Beest en van Colijn de Nole in stijl en uitvoering zodanig afwijkt van het beeld van Karel V dat geen van beide beeldhouwers in aanmerking komt als maker. Wat Willem van Noort betreft moet, zoals hier betoogd is, ten eerste betwijfeld worden of hij als beeldhouwer werkzaam was; wel als maker van 'groff' werk en als zodanig mocht hij volgens een besluit van de Utrechtse raad uit 1540, wel 'schoersteen en ofte metsellerie' produceren maar geen 'beelden'.⁶² Overigens is het, uitgaande van de stelling dat het beeld uit 1556 dateert, maar de vraag of Willem van Noort op biografische gronden in aanmerking zou komen: hij stierf in 1556.

Het beeld van Karel V vertoont meer verwantschap, zowel wat stijl als techniek betreft, met werk van de Utrechtse beeldhouwer Cornelis Sas, die onder meer in 1554 een serie keizerbeelden vervaardigde voor het Nijmeegse stadhuis (afb. 10) dan met het werk van de bovengenoemde beeldhouwers.⁶³ Daarmee is overigens geenszins bewezen dat het beeld van Karel V meteen kan worden toegevoegd aan het oeuvre van Cornelis Sas.

Uit nadere beschouwing van het beeld kan worden vastgesteld dat de iconografie zeer goed doordacht is. Karel V komt expliciet naar voor in al zijn keizerlijke waardigheid. Om die reden zijn voetstuk, nis en (Hercules)zuilen met wapenspreuk bij presentatie van het beeld absoluut onmisbare onderdelen.